

Немања Цвитковац

Јерес у средњовековној Босни и Црква босанска*

Црква босанска је сигурно једно од најзагонетнијих, ако не и најзагонетније питање које се тиче средњовековне Босне. Када о овоме говоримо, три питања највише заокупљају пажњу науке: њено порекло, њено учење и њен нестанак. Дакле, мање-више, све у вези са њом. Од XIX века, када је ова тема, захваљујући Божидару Петрановићу и његовој књизи *Богомили: црква босанска и крстјани* (Задар, 1867) ушла у сферу интересовања домаће, претежно српско-хрватске историографије, све до данас нису нађени коначни одговори на три горе постављена питања.

Највећи проблем лежи у изворима и често некритичком приступу у изучавању истих или једносмерном тумачењу.¹ Управо порекло јереси је темељ на којем почива целокупна проблематика која се односи на Цркву босанску. Поред овога, велики проблем приликом изучавања овог феномена је и тај што се изворна грађа највећим делом састоји од документарних извора. Отуда, наша сазнања о Цркви босанској и религиозним приликама у средњовековној Босни, почивају на чврстим али фрагментарним изворима који унеколико онемогућавају сагледавање шире слике.

Идентификација босанских јеретика се кретала од тога да су они хришћански јеретици православне оријентације, преко њеног тумачења као једног монашког покрета, до тога да је то изразито дуалистичка јерес која своје корене има у бугарском и малоазијском дуализму. С обзиром да су се многа учења и обичаји босанских крстјана поклапала са учењима западних катара (који су били несумњиви дуалисти) и данас је тешко утврдити верски карактер Цркве босанске. Са друге стране, учење босанских крстјана се, у неким стварима, тотално разликовало од своје једноверне браће у западној Европи, односно, подручјима која су настањивали доказани дуалисти и подударало се са неким обичајима православне и католичке праксе.² Богослужења су често обављали домаћи свештеници на словенском језику. Занимљиво, босански јеретици се, као и дуалисти, нпр. служе хришћанским књигама и Јеванђељима и

* Представљени текст је део мастер-рада под називом: „Дуалистичка јерес у Европи од X до XV века“.

¹ Преглед сабраних извора у: Драгољуб Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска*, Београд, 1987, 27-54. Један од најкомплетнијих приказа историје средњовековне Босне је синтеза: Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд, 1964.

² „Они признају свеце, славе крсно име, заклињу се на крст, жене се и уживају сласти у пуној мери.“ Ћиро Трухелка, кустос и археолог Земаљског музеја у Сарајеву је на основу украса на стећцима, утврдио да босански јеретици нису одбацивали крст као остали дуалисти. Овиме је, озбиљно, доведено у питање преовлађујуће мишљење о дуалистичком карактеру босанских јеретика.

у расправама са правоверцима се увек позивају на исте. Међутим, ради прилагођавања садржаја свом особеном учењу, тумачили су их у много слободнијем смислу.

Улога црквене јерархије и представника Цркве босанске, није била стриктно ограничена само на црквене послове. Оскудни изворни подаци, сачувани у повељама које су издавали различити властелини и владари, откривају да су се, од XIV века па надаље, крстјани појављивали у улогама од значаја по унутрашњу и спољну политику.³ Иако то није била утемељена пракса са сталним карактером, понекад су на себе преузимали улогу судија или саветника у локалним споровима, односно, јемца (гаранта) и посредника у међународним односима. Будући да им је улога посредника била дозвољена и од самог владара, дакле са највише државне инстанце, могли бисмо да закључимо у корист угледа и поштовања које су крстјани уживали у држави, пре свега, са моралног становишта.

Иако несумњиво хришћанског карактера, извесна је чињеница да је босанска средњовековна црква била посебна целина, у смислу да није званично била опредељена нити за православну нити католичку цркву већ је имала свој посебан пут. Извесно је и да поменуте нису гледале благонаклоно на њу. Штавише, католичка црква ју је сматрала отворено јеретичком. Босна је заједно са Хумом била територија око којих су се спорили Мађари и Ромеји, покушавајући да наметну себе као политичке али и духовне покровитеље. Владајућим слојевима Босне се ниједно од ова два решења није превише свидело јер су настојали да изборе и очувају самосталност своје државе. У тој ситуацији, самостална црквена организација се учинила најбољим решењем. Босански јеретици су временом, стицајем околности, развили карактеристичну "националну" црту као одговор на стална или повремена угрожавања од стране Угарске, пре свега. Тај њихов национализам, који би требало схватити у условном смислу речи, огледао се у чврстој вези са државом преко које је цела средњовековна Босна бранила свој територијални суверенитет и државни интегритет. Највећег непријатеља, поред Угарске, владари Босне су препознали у католичком прозелитизму, потпомогнутом агресивним мисионарима на терену. Православна црква и Црква босанска биле су толерантна једна према другој у оној мери у којој је то било допустиво. Црквена организација босанских јеретика постала је веома важан стуб на којем је почивала средњовековна Босна.

Почеци јереси у Босни

У време бана Кулин (1180-1204) религијске прилике у Босни постају веома занимљиве и веома замршене. Средњовековна босанска држава ће попримити једну од својих најпрепознатљивијих особина. Реч је о посебном верском фактору који ће стајати у тесној вези са државом. Дobar део научника сматра да се овде ради о богомилској јереси иако, поред података који говор у прилог овој тези, постоји и добар део који јој аргументовано контрирају.⁴

---

³ Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави. Изабрана дела*, Београд, 2009, 247-251; Исти, *Крстјани*, 101.

⁴ За преглед најважнијих аутора и расправа на тему босанских јеретика у српско-хрватској историографији, види: Dejan Zadro, *Katarsko-dualistički pokret na istočnoj obali Jadrana i heretička Bosna*, „Pro tempore – Časopis studenata povijesti“, II/2, ISHA Zagreb – Klub studenata povijesti, Zagreb, 2005, 24-27; Драгојловић, *Крстјани*, 21-35, 165-187.

Првих вести о јереси у средњовековној Босни, имамо у време пословичног бана Кулина, тачније, при крају његове владавине, око 1200. године. Најчешће се они доводе у везу са богомилима избеглим из Србије, услед акције Стефана Немање, мада се појава јереси у Босни разматра у оквиру временског размака од неколико деценија.⁵ Ова појава је занимљивија тиме што, на почетку Кулинове владавине, ништа није указивало на било какву јерес и због тога што се за Кулина зна да је био хришћанин у чије је време подигнут не мали број цркава.⁶ Ипак, нови хумски кнез, Вукан, син Стефана Немање и братанац бившег захумског кнеза, Мирослава, послао је, папи Иноћентију III, 1199. године једно писмо у којем оптужује Кулина да је завео у „кривовјерство преко десет тисућа кршћана.“⁷ Ово је први помен јереси у Босни и као што можемо видети из писма, она је нарасла до великих размера. Чак су и најближи чланови Кулинове фамилије сматрани за јеретике. Иако Вукан нигде поименце не спомиње име ове јереси, папа Иноћентије III налази да у земљи Кулина бана живе људи *qui de damnata Catharorum haeresi sunt*. Дакле, „који су осуђени за катарску јерес“. Да ли је Иноћентије, водећи борбу са француским катарима, био под утиском исте када је спомињао босанске јеретике, тешко је одредити.

Изгледа да је јерес у Босну продирала у два таласа – између 1198. г. и 1200. г. и да је њена база била на западном Балкану – у Далмацији.⁸ Поред Далмације, на прелазу векова, јерес је била активна и у Хуму и Хрватској.⁹ У

⁵ „Као што цивилизација има тенденцију кретања са истока на запад, тако и јерес крчи свој пут у овом правцу.“, говорио је Фрања Рачки, у контексту продора јереси из Србије. Међутим, не можемо бити стопостотно сигурни у ово. Немањина акција против њих се не може хронолошки тачно одредити, као ни то да ли су стварно босански и хумски богомили (дуалисти, јеретици) потомци ових протераних из Србије. О овоме, једноставно, нема помена у изворима и ово се може закључити на основу претпоставки, пре свега на основу географске блискости Србије, с једне стране и Хума и Босне, с друге. Као што продор јереси из Бугарске у Србију нема или има крајње слабо утемељење у изворима, тако ни овај, на релацији Србија – Босна, нема своје иако га подржава Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд, 1925, 44. Ивана Равић, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, докторска дисертација, одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2013, 204-205, закључује да "...нема доказа да је јерес, која је протерана из Србије пре 1182. г. нашла уточиште у Босни током девете деценије XII века." У прилог овоме говоре и сам Кулин и његова градња црква, као и чињеница да је босански епископ, 1195. г. и даље ишао у Дубровник на посвећење. Ћирковић, као присталица дуалистичког карактера Цркве босанске, види ширење јереси у Босну и приморје на два начина: апсолутни дуализам је стигао преко Македоније и продро у Далмацију у XII веку, где му је град Трогир био седиште. Други пут ишао је из Бугарске, преко Србије у Хум и Босну. Jaroslav Šidak, *Studije o crkvi bosanskoj i bogumilstvu*, Zagreb, 1975, 15, излази са мишљењем да јереси у Босни није било до 1232. године.

⁶ Равић, *Црква*, 204.

⁷ Franjo Rački, *Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost: Bogomili i Patareni*, Београд, 1931, 387. Уп.: Равић, *Црква*, 206.

⁸ Према расположивим изворима, изгледа извесно да је јерес у Босну дошла из Далмације у којој је била присутна најмање неколико деценија. Андрија, нови хумски кнез и брат угарског краља Емерика, у једној повељи од 6. маја 1198. г., помиње двојицу *pseudochristiani*-ја: Малдемара Задранина и Тољена Качића као узурпаторе неког села (Равић, *Црква*, 209). Хрватски кнез, Вишен (1221-1223) је оптуживан као заштитник јеретика (Ћирковић, *Историја*, 58). Папа у једној повељи од 11. октобра 1200. наводи како је сплитски надбискуп Бернард, „не мало патарена из градова Сплита и Трогира протерао“. Они су се склонили у Кулинову Босну. То су били Матеј и Аристоклије. Помиње их и Тома Архиђакон у *Thomae archidiaconi Historia* и доноси нам податак да су већ једном приликом боравили у Босни (пре него је Бернард постао сплитски надбискуп; дакле, пре 1200-те). Ћирковић, *Историја*, 47, 54-55; Равић, *Црква*, 205-209.

⁹ Ово су биле Андријине земље, млађег брата угарског краља Емерика. Далмацију и Хрватску је држао још од 1196, а Хум је задобио 1198. после рата са "Хумом и Рашком". Недуго потом, дошао је у сукоб са братом што је проузроковало и неспоразум са папском столицом који се претворио у изопштење. Ова ситуација објашњава две појаве. Прва је била та да је, у условима

Босни су ови јеретици били познати и под називом „патарени“. Под овим именом их највише помињу дубровачки извори.¹⁰ Такође је, на основу тумачења да се ради о наследницима бугарских богомила, остао и овај назив у употреби.¹¹ Као и сви остали јеретици, који су себе сматрали „добрим људима“ или „хришћанима“, тако су и босански себе називали „крстјанима“. С обзиром на то да се патаренско име користило и када се говорило о западним дуалистима, (италијанским и француским) могло би се претпоставити да босанска јерес своје порекло вуче са запада, односно, управо супротно тези да је јерес продрла са истока или из Србије конкретно.¹² Ипак, ово је и даље све у домену хипотеза ако се имају у виду контрааргументи који се тичу кретања јереси у правцу са истока на запад.

Јерес је у Босни од самог почетка наишла на упорне покушаје папе Иноћентија III да је заустави. Енергични папа је, сазнавши за ситуацију из Вукановог писма, решио да се једним писмом обрати угарском краљу Емерику.¹³ Папа га позива да покуша да преобрати Кулина и да га натера да престане да штити јерес.¹⁴ Крајње решење био би крсташки рат. Ипак, Кулин је ово предупредио тако што се направио невешт, одговоривши папи да је ове јеретике, у свом личном незнању, држао за католике и да је спреман да пошаље пар својих људи како би сам Рим утврдио да ли у њиховом учењу има нечег погрешног и ако има, да се утврди шта је. Овим је Кулин био на вишеструком добитку: збацио је са себе сумњу да је заштитник јеретика јер његова заблуда није дошла из зле намере већ из незнања, а иницијативу је пребацио Риму, оставивши курији решавање проблема. У исто време, избегао је евентуалну мађарску експедицију. Кулинова делегација која је отишла у Рим, 1202. године, састојала се од дубровачког надбискупа¹⁵, архиђаконa Марина и још неколико осумњичених за јерес и тамо издејствовала да сплитски надбискуп, Бернард и

слабијег општења између Хума и околних епископија, било могуће лакше ширење јереси у самом Хуму. Друга ствар која је произашла као директна последица овог спора је чињеница да је Емерику и папски обрачун са јереси почео раније у Кулиновој Босни него у Далмацији, иако знамо да се она налази у обе поменуте области. Ово се може објаснити тиме што је Кулин, за разлику од Емерика, био директни Емерику вазал па је и акција била лакша за извођење. С друге стране, у ситуацији где имамо отворени рат између Андрије и Емерика, Андрија и његове земље, иако формално потчињене краљу, нису ипак били сигурно тло за било какву војну акцију. Отуда позив на обрачун са јереси у Босни, док се Далмација не спомиње.

¹⁰ Поровић, *Босна и Херцеговина*, 44, сматра да се значење овог термина огледа у њиховом поимању да Дух свети произилази само од оца: *patarenus – ex patre*. Ово је и Глушчево виђење (Васо Глушац, *Истина о богомилима: Историјска расправа*, Београд, 1945.) S. Ransiman, *Maniheizam*, 103, види име изведено из латинског *patera* (пехар). Такође, каже он, коришћено је и за опис протестантске стране у Милану, средином XI века. Термин *patalia* је први записао Ландулф Старији, 1085. г. приликом означавања лаичког покрета против симоније и свештеничког конкубината. Отуда су се борци против симонија називали патаринима или патаренима.

¹¹ Поред релевантних расправа на ову тему који се могу видети у Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији. Изабрана дела*, Београд, 2009, 123-125, највероватније је да се ради о томе да се реч грчког порекла, првобитно коришћена за византијске богомиле, лексички изједначила са латинским *paterinus*, *patrinus*. Иначе, ово име се користило за припаднике Арибалдовога анти-симонијског покрета у Милану и од 1179. године, када је Трећи латерански концил патарене поистоветио са катарима и павликијанцима, прешао је на све француске и италијанске јеретике. Термин је, у истом значењу, почео да се користи и за јеретике у Босни.

¹² Равић, *Црква*, 211.

¹³ Садржај писма види у: Раџки, *Bogomili i Patareni*, 387. Писмо је датирано у 11. октобар 1200. г.

¹⁴ Да искорени „болест која би, ако јој се не пружи отпор, и суседство заразила.“

¹⁵ Непознат, за сада. Равић, *Црква*, 211, 212, напомена 858.

дворски капелан Иноћентија III, *Јован Казамари*, буду упућени у Босну и извиде ситуацију.¹⁶ Ова двојица су и први који су се позабавили босанском јереси.

На основу Казамаријевог деловања, 8. априла, 1203. године, на *Билином Пољу*¹⁷, крај реке Босне, настала је изјава (или заклетва) коју су дали оптужени за јерес.¹⁸ Кулин се обавезао да ће, у циљу решавања босанско-угарског спора, а и спора са Римом, послати, заједно са Казамаријем, свог сина и још двојицу крстјана, као и да ће платити казну од хиљаду марака уколико настави да трпи јеретике у својој земљи. Двадесет и два дана касније, 30. априла, представници јеретика су положили заклетву краљу Емерику у Угарској чиме је сама заклетва озваничена и озакоњена.¹⁹ Билинопољска заклетва представља несумњиви доказ да је у оквиру цркве у Босни постојао елемент који није био у складу са прописима и учењима католичке цркве. Међутим, као таква, она доноси и одређене проблеме приликом идентификације тог истог елемента.²⁰ Како год било, босанска црква и држава ће у наредним деценијама и вековима развити својеврсни „зондервег“ који ће остати њихова основна карактеристика до краја средњег века.

Примивши билинопољску заклетву, босански јеретици су испали из жиже интересовања папства и различитих бранилаца вере и тако избегли судбину јужнофранцуских градова, омогућивши себи опстанак у људском, материјалном, организационом и сваком другом смислу за наредне године. Ово су били темељи на којима ће израсти оно што данас знамо под именом *Црква босанска*. Ово је уједно и последњи помен бана Кулина у изворима. Иако се период његове владавине назива још и „златним временом“, његове тековине су биле краткотрајне, а Босну су чекала нова искушења.

Босна у XIII веку. Крсташки ратови и уздицање Цркве босанске

Прве године у животу средњовековне Босне после Кулинове владавине, нису најбоље расветљене услед недостатка извора. У ово време јављају се бан Стефан и његов син Сибислав, кнез Усоре, иначе, ревносни католик, „љилан међу трњем“. Али и без обзира на немогућност да боље осветлимо политичку прошлост Босне, када су црквене прилике у питању, за период који се тиче почетка XIII века, имамо више обавештења.

Рим је веома неповољно гледао на стање у Босни. Поред све чешћих помена јереси, проблем је био и у незаинтересованости локалног свештенства ка реформама на пољу црквених и верских прилика. *Ecclesia Bosniensis*, установљена у XI веку као јурисдикционо подручје је, у ствари, била само мртво слово на папиру. Као институција, она није функционисала у пракси. Вести о локалном бискупу, задуженом за проповед и ширење католичанства које су стизале у Рим, нису биле нимало повољне. Било је речи и о томе да свештеник не одржава службу, не познаје латински језик већ само народни, не зна форму крштења, живи заједно са јеретичима, док је и његов рођени брат један од њих.

Мисије папских легата, 20-их и 30-их година, биће увод у одговор курије. Тај одговор ће се огледати у акцији племства, пре свега угарског,

---

¹⁶ Казамари је кроз Босну (раније био у Дукљи и Србији, 1199. године.) прошао на путу ка Бугарској цара Калојана.

¹⁷ У близини Зенице. За мишљења која се тичу локалитета види: Равић, *Црква*, 212, напомена 863.

¹⁸ Садржај изјаве види у: Раčki, *Bogomili i Patareni*, 392-393.

¹⁹ Равић, *Црква*, 218.

²⁰ Ћирковић, *Историја*, 55-57.

материјализованој кроз крсташки рат. Модел крсташког рата против јеретика, показао се као доста успешан на катарском примеру. Отуда ће и папски легат, Аконције, на почетку треће деценије XIII века, агитовати и позивати на исти. Најзаинтересованија страна за овакав вид одговора биће Угарска. Међутим, носилац ове идеје постаће, не племство, већ угарски клер који ће тежиште ове борбе преузети на себе.²¹ Позадина ових догађаја није била чисто верског карактера. Крсташки рат је био идеално средство за сламање политичке и војне моћи босанског племства и интеграцију Босне у Угарску државу и њен систем, а све под плаштом борбе за веру. До половине четврте деценије, Рим и Угарска ће се водити мирољубивим начелима и акцијама папских легата пре него што пређу на деловање "огњем и мачем". До највећег затезања односа доћи ће 1233/1234. године, после мисије Јакова Пекорарија и Јохана Вилдесхаузена, поготово после постављања овог другог за босанског бискупа. Иначе, о намерама курије у Босни, сама за себе довољно говори и чињеница да је Вилдесхаузен био доминиканац.

Врхунац је ситуација достигла, 1234. године, када је босанска бискупија, услед благог става, изузета из јурисдикције дубровачке надбискупије и стављена под директну надлежност Рима. Смењивање локалног бискупа и постављање доминиканца на то место је морало изазвати незадовољство код локалне властеле и владара. Гласине о јереси у Босни сигурно су добрим делом биле оправдане али не у оноликој мери у коликој су потицале из Угарске. Агитација на крсташки рат је постајала све јача, а када је Андрија II читаву Босну дао свом властелину, херцегу Коломану, на управу и папа то потврдио, 1235. године, рат је постао изванредан. Припреме је пратило уобичајено давање опроштајница. Конкретнијих информација о самом току рата немамо али је извесно да је он до 1238. године био готов јер је исте године Коломан писао папи како је уништио јеретике у Босни. Коломан је том приликом продро и у Хум, освојивши област кнеза Тољена.

Рат није имао неки већи значај али је створио услове ка даљој организацији католичке црквене хијерархије у Босни. Бискупија је добила нове поседе, а изграђена је и катедрална црква у Брду, жупа Врхбосна. Вилдесхаузен је на месту бискупа заменио Понса, такође доминиканац. Имајући у виду доминиканско искуство у Француској и Италији и практичну корист од њиховог инквизиторског рада, избор је био сасвим разумљив. Размере крсташког похода и територијална освајања Босне остају непозната али је извесно да је бан Нинослав, ако је и изгубио власт, до 1240/1241. године успео да је поврати. Најзначајнији узрок овоме била је монголска најезда.

До 1246. године, Угарска се опоравила и Бела IV је био у ситуацији да опет, под заштитом крста, тражи од папе дозволу за поход. Разлози за покретање новог рата лежали су највише у томе што је ситуација по католичку цркву била више него лоша, у смислу да је становништво остало ван оквира хришћанства и благонаклоно према јеретичима. Али, папа овог пут није дао свој пристанак. Међутим, изашао је Бели у сусрет и потврдио премештај босанске бискупије у надлежност Калоче и њене надбискупије, као неку врсту награде због залагања у борби против јереси у Босни. Седиште римокатоличког босанског бискупа је премештено у Ђаково, у Славонији, раније Коломанов дар

²¹ Тако је, нпр., угарски краљ Андрија доделио Босну, Усору и Соли калочком надбискупу, Угрину Чаку, под условом да се обрачуна са јереси на овим просторима. Папа је ово потврдио булом, 1225. године. У ову сврху је био упуслен и господар Срема, Јован Анђео, који се због одбијања овог задатка спорио и пред папом.

босанској бискупији. Дугорочно гледано, ово се може протумачити као неуспех крсташког рата и целе католичке акције са обзиром да се католички бискуп више никада није вратио у Босну. У овом периоду, осим краткотрајног рата са Угарском, 1253. године, нема операција у виду крсташких ратова на тлу Босне, а Мађарска је своју превласт над њом опет учврстила. Политичка победа над босанским племством и преуређење босанске државе на територијалним принципима²², било је највише што је курија успела да уради у Босни на верском плану. Истина, обавештени смо о чињеници да се краљица Јелисавета обавезала папском легату да ће (као држалац банског достојанства у Усори и Соли) прогонити јеретике. Поред овога, није изостала ни акција српског краља Драгутина (1276-1282) који, као угарски зет и бан Мачванске бановине, а према Данилу II, "многе од јеретика обрати на веру христијанскују и крсти их".²³

Упоредо са слабљењем католичког фактора у Босни, јавља се једна нова организација. И без обзира на неке од противјеретичких акција, босански крстјани су успели, у највећој мери, да истисну хришћанску цркву. Биће да је из ових сукоба на историјску позорницу ступио нови чинилац у животу средњовековне Босне – *Црква босанска* – која ће, средином XIII века, постати званична црква ове државе.

Слично катарском примеру и његове узајамне повезаности са локалним јужнофранцуским племством, тако је и босанска држава, угрожена конкретним акцијама, пре свега Угарске, деловала на принципу међусобне сарадње племства и јеретика, здруженим у заједничком отпору Риму и Угарској у очувању своје државне независности. Црква је у племству видела свог заштитника, а племство у цркви фактор на који је могао да се ослони. Као једина црква, призната од стране државе и једина званична јеретичка црква у окружењу, њена јурисдикција је допирала докле државна граница, односно власт владара и племства.

Опадање утицаја и нестанак Цркве босанске

Црква босанска је заузимала све јаче позиције у земљи да би, средином XIV века, достигла свој зенит. Од тада па надаље, биће у константном опадању. Ипак, још ће доста времена проћи док она буде престала да игра значајнију улогу у средњовековној Босни. У ово време Босна и даље важи за "домовину јеретика" у којој владају "јеретичке заблуде", како је то говорио и сам папа Јован XXII у једном писму Младену Шубићу.²⁴

Оно што ће и те како утицати на цркву босанску, десиће се са првим освајањима Стјепана II Котроманића (1314-1353), када буду биле освојене приморске и хумске области, насељене и католицима и православцима.²⁵ До овог времена, о хомогености Босне на религијском плану се не може говорити са потпуношћу али утицај Цркве босанске ипак није био довољан у питање. Са Стјепановим освајањима Црква босанска неће бити више једина црквена

---

²² У ово време, Угарска је преуредила своје граничне области и конституисала их на принципу бановина. Босна је подељена на две територије (бановине): Босну у ужем смислу и бановине *Усору* и *Соли* које су чиниле јединствено административно подручје. Ћирковић, *Историја*, 72-74.

²³ Aleksandar Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, Sarajevo, 1953, 77.

²⁴ Драгојловић, Крстјани, 100.

²⁵ До 1326. Босни су припојени Доњи Краји, Крајина између Цетине и Неретве, Завршје, Усора, Сол и део Хума. Генерално о владавини бана Стјепана II Котроманића (1314-1353): Ћирковић, *Историја*, 80, 84-121. О јеретичком питању: Исто, 99-111.

организација. Познајући однос између правоверних и јеретичких цркава у неким другим земљама, рекли бисмо да ни у Босни оне нису стајале пријатељски једна наспрам друге. Међутим, однос јеретичке наспрам православне и католичке цркве постаје посебно занимљив од овог времена. Иако се међусобно нису подносиле и једна другу редовно анатемисале, ипак су заједно живеле унутар граница Босне. Олакшавајућа околност била је и територијална подељеност. Римокатолицизам се задржао у приморским крајевима, док је учење секте остало сконцентрисано на области уже Босне. Православље је, дубоко укореењено, остало ограничено на раније освојени Хум од цара Душана и области Полимља и Подриња које ће у састав Босне ући 70-их година. На политичком нивоу, такође, није било трзавица.

Од 1325. године, папство ће из свог новог седишта у Авињону да отпочне агитацију за искорењивање јереси. Исте године је послат фрањевачки инквизитор, Фабијан. На самог бана је рачунато у овој борби.²⁶ Међутим, услед свађе доминиканаца и фрањеваца око права на рад, мисија неће имати никакав утицај.²⁷ Дванаест година касније, прича је поновљена, с тим да је нови папа, Бенедикт XII, сада главног кривца за неуспех борбе против јереси видео у самом бану Стјепану. У банову заштиту је овога пута устао мађарски краљ, Карло Роберт, као одговор на подстреке хрватском племству који су стизали из Рима и који су предвиђали његово учешће у походу.²⁸

Генерално, у XIV веку, положај Цркве босанске је далеко неповољнији него раније. Највише удела у овоме, имале су две околности. Прву околност су представљала *Мала браћа*, односно Фрањевци. Иако је 1337. године стао у одбрану бана, а против хрватског племства и папе, Карло Роберт је сада имао своје планове. Две године касније је у Босну, на његово инсистирање, стигао генерал фрањевачког реда са циљем да испита ситуацију и постави смернице даљем раду - фра Герард Едо (Odonis). Директна последица његове мисије биће успостављање фрањевачке викарије са трајним организацијским оквирима, у периоду 1340-1342. г.²⁹ На челу ове викарије је био Перегрино Саксонац који ће у периоду 1349-1356. г., обављати дужност босанског бискупа. Фрањевачки манастири су почели да ничу у Сутјесци, Лашви, Благају, Теочку, Високом, Олову, Сребреници. Иако малобројни, њихови резултати ће бити дугорочни. Друга околност, која се поклопила са радом фрањеваца, био је настанак градова и урбанизација, средином века. Можда би исправније било рећи да су се фрањевци уклопили у сам процес. Црква босанска и њени припадници су били сконцентрисани, углавном, на сеоску и руралну средину. Из једне расправе, почетком XV века, нам је познато како католик пребацује босанском патарену да живи "у грмљу по планинама и шумама". Црква босанска није имала толику моћ у урбаним пределима. Фрањевцима је у корист ишла и чињеница да су добар део градског становништва чинили људи са приморја и Саси. Дакле, римокатолици. Заједно са тим, градови су имали одређен степен самосталности,

²⁶ Изгледа да су Стјепан II и папство неговали, у најмању руку, коректне односе. Ово се може закључити и по томе што папа Јован XXII ословљава босанског бана као "драгог сина, племенитог мужа Стефана" и по томе што, "из веродостојних извора", зна да је Стјепан, веран "нама и цркви", "спреман с Божијом помоћи колико је до тебе стало да прогониш јеретике." Петнаестак година касније, Бенедикт XII хвали Стјепанову ревност у напорима ка решавању јеретичког питања. Драгојловић, Крстјани, 102, 107.

²⁷ Исто, 101-104.

²⁸ Исто, 106. Краљевска власт у Хрватској није била чврста. Отуда је потез Карла Роберта разумљивији.

²⁹ Пријатељ викарије и фрањеваца био је и сам бан који је, од папе Климента VI, тражио мисионаре који су знали словенски језик како би лакше спроводили мисију. Исто, 109.

а властела над њима још није имала власт. Развојем градова, долази и до пораста броја становника, оног у вери слабог слоја, који је био подложнији прихватању одређене религије.

Као што је то био случај са Стјепаном, прилив православног становништва ће се поновити и за време првог босанског краља, Твртка I Котроманића (1353-1391) када у оквиру Босне буду ушле области освојене од српског властелина, Николе Алтомановића. Твртко је, у почетку своје владавине, одржавао веома добре контакте са Римом и Угарском али ће како време буде одмицало, оптужбе упућене њему као заштитнику јереси бивати све чешће.³⁰ Вести о јеретцима у овом периоду су веома честе.

Њихов број очито забрињава римску курију, с обзиром да ће, 70-их година XIV века, фрањевци подићи више самостана и добити дозволу да повећају број редовника. Такође, дозвољена је и парохијска служба. Међутим, и поред тога што су неки крајеви бивали преобраћени, веома брзо су се враћали у окриље Цркве босанске. Постоји још једна битна ствар када је она у питању. Њен положај је у многоме зависио од ситуације на спољнополитичком плану. Највећу улогу су ту играли односи са Угарском. Ако они нису били на задовољавајућем нивоу, често би се дешавало да дође до отвореног рата, а под маском угарске борбе против јереси. Ако су односи били коректни, притисак је јењавао.

Иако не на врхунцу утицаја и суочена са тим да на периферији Босне живе политички и верски фактори који јој доводе у питање положај најјаче цркве, Црква босанска ће све до половине XV века и турске најезде, имати релативно јак ослонац у племству које ће бити гарант њеног положаја и улоге коју је имала. Међутим, њена силазна путања већ је била приметна неко време. Заједно са средњовековном босанском државом, нестаће у XV веку и њена црква, онај оквир унутар којег се одвијао највећи део верског живота у Босни. Зависан од црквено-световне спреге, положај Цркве босанске почиње полако да се мења на лошије, да би до њеног нестанка дошло још пре пада средњовековне државе. Најзначајнији фактори оване су били престанак традиционално добрих односа са властелом и турска најезда. Разлаз световних и црквених власти највише је имао да захвали све израженијем слабљењу централне власти које је неминовно водило уздизању обласних господара. Ова појава је карактеристична за период после смрти краља Твртка и наставила се све до пада средњовековне државе. Самим тим и централна власт је слабила што је веома неповољно утицало на иступање према све озбиљнијем спољном непријатељу - Турцима. Управо је турски фактор био онај који је у свом снажном надирању, одредио судбину државе, а са њом и цркве.

Последњи помен босанских јеретика имамо код византијских полемичара који су се њима бавили и нападали их. Били су то Генадиј Сколарије и Лаоник Халкокондил. И један и други, пишући о њима у контексту босанске државе, помињу их под заједничким именом - кудугери. Први помиње кудугере у смислу синонима за босанске јеретике, док други за њих каже да се њима "зову сви становници земље Сандаљеве".³¹

---

³⁰ Драгојловић, Крстјани, 111-121.

³¹ О пореклу имена кудугер: Драгојловић, Богомилство, 126-129. Генадиј Сколарије нам доноси вести о томе да су још увек активни на херцеговачком двору, што се слаже са хронологијом, с обзиром да је Херцеговина под Турке пала 1482. године. У прилог оване је и Халкокондилово писање о "становницима земље Сандаљеве", при чему се свакако мисли на Сандаља Хранића Косачу, великаша који је управљао Херцеговином.